

ELIZTARRAK ETA EUSKAL KULTURA

Joseba INTXAUSTI
UZEI. Histori Saila

HIZKUNTZ HISTORIA SOZIALAREN ARGITAN

«Eliztarrek eta euskal kultura» esatean, hauxe eman nahi da aditzera: gure artean izan ditugun erlijio-erakundeek eta berauetako gizon-emakumeek euskararekiko eta euskaraz emandako eliz eta kultur lanetan izan dituzten ausentzia-presentziak, eta alor horretan izan duten jokabidea.

1. SARRERA-OHARRAK BAKARRIK

Eliztarrek hizkuntzaren historia sozialean izan dituzten lekua eta esanahia aztertzeko ohar labur batzuk ematen dira ondoko lerroetan. Gaiaren azalpen deskribatzaile diakroniko bat baino areago, molde deskribatzaile horretako lana modu berri batean hasteko ohar bat edo beste ematea da orrialde hauen asmoa.

Gaiaz eskuratu ahal izan ditudan liburu-artikuluak —bat baino gehiago estimagarria izanda ere— ez dira jeneralean sistematikoegiak, gehienetan laburrak dira aztergaia bere osoan itxuraz azaltzeko, edo azalpen-gaiaren esparrua hobeki mugatu denetan, horregatixe ere, motz eta eskas geratu izan dira guk hemen nahiko genukeena bere luze-zabalean osorik eman ahal izateko. Baina hastapeneko lan hauei jar geniezazkiekeen erreparotxo hauen ondoan beste bat dago larriagoa gaiaz bil litekeen bibliografian.

Eliztarren eta euskal kulturaren arteko harreman historikoak deskribatzeko erabili izan diren bideetan, uste dudanez, historia sozial batek beharko lituzkeen tresneria kontzeptual eta metodologiko egokiagoen eskasia sumatzen da. Honekin ez dut esan nahi, noski, bil litekeena baliagarria ez denik

(hain zuzen, lehen pauso bezala, lan horiek ezagutu beharra azpimarratu nahiko nuke besteak beste orrialde hauetan). Baina baita gogoratu ere, dauzkagunetatik aurrera jotzeko, lan-molde berriagoetara ere hurbildu beharra. Izan ere, eliztarren euskalgintzaz jardutean, esan edo idatzi izan zaizkigunak beren begira-moldeetan kamuts samarrak ez ote direnaren galdera pizten zaio irakurle edo entzuleari: datu eta berriemate deskriptibo nahiko aberatsak, baina analisi hotz baterako azter-tresna gutxitxo ikusten zaie maizegi.

Kezka horretzek eraginda —beraz, orainarte egindako lanak berak eztenkatuta— heltzen diot gaiari; ez, noski, egon litezkeen hutsuneak hasebeteko ditudalakoan, gutxiagorik ere, baizik eta lana hobetu nahiz aurrera egiteko leihatila berriren bat non ireki litekeen neure buruari galdetuz.

Leihatila hori, hizkuntzari buruz diharduten gizarte-zientzietara ireki beharko ote den nago, gero horietako baliabide kontzeptualak historiara (diakroniara, hortaz) eraman eta, zehazkiago oraindik, eliz historia sozio-instituzionalean erabiltzeko. Badakit, baieztapen hau generalidade orokor bat dena (lantxo oso hau, parte on batean bederen, halaxe izango den bezala), baina agian komeni zaigu generalidade-modu hauetara ere begiratu bat luzatzea, berehala azalduko dugun gisan.

Gizartea/Historia, Hizkuntza/Eliza, Gizabanakoa/Erakundea, Kultura/Politika...: Bikote korapilotsu askok egiten du topo hemen, hartu dugun gai honetan, eta hainbat ikuspide ezberdinetatik hel geniezaioke, gainera, berorri: Linguistika, Antropologia, Teologia, Soziolinguistika, Historia... Ikerkizun historiko horren konplexutasuna ahantzi gabe saiatu beharko genuke, beraz, Euskal Herriko Elizen eta hizkuntzen arteko jokabide sozio-historikoak aztertzen. Horren beharra, beste ikuspegi batetik bada ere, azpimarratu izan da dagoeneko.

G. Monreal-ek idatzi du inoiz iker-premia honetaz (Monreal 1978, 8): «Ez da gauza erraza Elizak zer-nolako konportamoldea ukan duen euskarari buruz agertzea. Elizak ukan izan duen hizkuntz praxiaren oinarrizko puntuak oso gutxi ezagutzen dira; azterketa serio eta zehatzen falta mingarria nabari da hor. Are okerrago ezagutzen dira politika linguistikoaren gidari izan diren kriterioak eta motibapenak, kasik interpretazio beharrik ez duten gure egunetako historiako zenbait puntu salbu. Heldua da noski, garaia problema honi norbaitek eskua ezar diezaion, argitzekotan».

Lan honen beharraz hori esan badaiteke, ikerlan honen probetxuaz beste zerbait ere gehi liteke. Elizaren barruti honen azterketak, ongi planteatuz gero, interesik handiena ere izan dezake, euskal gizarte osoaren historia soziolinguistikoraino eraman gaitzakeelako. Beste edozein barruti sozialetan bezala (bizitza hiritarrear, profesio-jokabidean edo klase sozialen hizkuntz burubideetan gerta daitekeenaren antzera), eliz Erakundearen barruti hauta-

tu honetako arazo historiko-metodologikoez gainerako gorputz sozial osoaren arazo soziolinguistiko orokorragoak ere argi ditzakete. Baina ez da hori bakarrik: arazo orokor horiek ispilatu ezezik aurreratu ere egiten ditu, agian, eliz Erakundearen historiak, izan ere berau izan baita euskararen nolabaiteko eta neurriren bateko hizkuntz «normalizazioaren» mendeko eskarmentu instituzionala bizi izan duen Euskal Herriko Erakunde orokor bakarra. Zalantzarik gabe, gorabehera eta joanetorri handiko hizkuntz praxi instituzional eta gorporatibo horrek interes biziarena du guretzat, euskal gizartean bertan gertatua delako lehenik, eta gainerako Erakundeei aurrea hartuz, esperientzia historiko hori aberatsa izan delako gero.

Horrek ez du esan nahi, ordea, *beste gabe*, esperientzia hori ona edo eredugarria izan denik, edota, *beste gabe*, txarra eta kaltegarria izan denik. Hor, «topos» historiografiko interesgarri bat dagoela adierazi nahi dut, gehiago gabe. Honegatik, gainerako barruti soziolinguistikoetan lanean jarraitzeko Elizaren hau abiapuntu ongi hautatua ere izan ote daitekeen galdetzen diot nere buruari. Hipotesi honen argitan hasiko nintzateke, ba, ni ahalegin honetan.

Hitzaldiko sarrera-oharrok amaitu aurretik, hala ere, zilegi izango da, noski, beste puntu bat garbi esanda uztea: Euskal Herriko Elizaren edo Elizen eta gizarte euskaldunaren arteko hizkuntz harremanen historia soziala da hemen arduratzen gaituena; baina, hala izanik ere, lantxo hau ez da iritsiko gai horren azalpenik —laburki izanik ere— ematera, hain zuzen, panoramika sozio-historiko horren ataurrean geratu nahi bait du, hori aztertu eta deskribatzen hasi gabe. Izan ere, premia larriagoa eta oharrok aurkezten ditudan lagunarte unibertsitarirako probetxuzkoagoa iruditu zait sarrera-ohar batzuk eskaintzea, iker-landa honetara hurbildu nahi izango lukeenaren faboretan. Hortaz, entzuleak nahiz irakurleak uler beza nere hau, duen mugatasun guzti honekin: Historia ez, baizik Historia hori egiten hasteko lehen gidaoharrek bezala dira ondoko orrialdeok.

2. ERLIJOA ETA HIZKUNTZA

Euskal Herriko eliztarren jokamolde linguistikoen historia ikutu izan denetan, gezurra badirudi ere, munduan diren beste oinarrizko zenbait erreferentzia orokor ez da aipatu ere egin gure artean, edota oso bidenabar egin da. Horrela, eskuarteko aztergai honi disziplinarteko eta nazioarteko tesuinguruak falta izan zaizkio eta azterketa gehienak pobreturik eta kaskartuta gertatu dira.

Euskara eta Eliza aipatzean, lehen-lehenik aipatu beharko genukeena, hain zuzen, erlijioen eta hizkuntzen arteko harreman sozialen nazioarteko historia luzea da. Arazo eta esperientzia erlijioso-linguistikoak mila alde in-

teresgarri ditu, mila modutan gertatu da topaketa sozial hori, eta oso argigarria litzateke, noski, guretzat ere.

Bestalde, hizkuntzen eta erlijio-bizitzaren arteko harremana jakintza ezberdinek beren gisara erabili izan dute, batzutan batez ere gizartetik modu sinkroniko batean begiraturaz (Antropologia kulturala, Soziolingistika), bestetan mundu espekulatibo batetik aztertuz (Filosofia, Teologia), edo diakronia aldakor batetik behatuz (Erlijio eta Elizen historiak, Hizkuntzen historiak). Zientzia guzti hauetatik jaso daitezkeen ekarpenak ezagutuz hastea, eta bereziki disziplina horien azter-kontzeptuak eta, inoiz, metodologiak ere eskuratzen saiatzea zuhurtzia jatorra izan liteke historilariarentzat. Ondoko ohar bibliografikoek kezka horixe dekarte hemen.

2.1. Hizkuntzaz ari garenez (nahiz eta ez izan gure hau, zuzenean berderen, hizkuntzaren barne-historiaz ari dena, historia sozialaz diharduena baizik), lehenengo begiratu batean Linguistika datorkio bati burura, hizkuntzen barne-historia deskribatu eta argitu ohi duen zientzia hori. Hemen ere —esan gabe doa irakurle ohartuarentzat— historilariok soziologiarekin izan ohi ditugun errezelozko harremanak eta jakin-metodoen katramilak (sinkronia/diakronia) berehala suertatuko zaizkigu; baina zuzen, linguistek izan dute beren historian denboraren harian datorren aldakuntzaren kezka ere (ik., adibidetarako, MOUNIN, G. (1979): *Historia de la Lingüística*. Madrid. Gredos, eta SZEMERÉNYI, O. (1979): *Direcciones de la Lingüística moderna (1916-1950)*. Madrid. Gredos, eta berezikiago: MEILLETA, A. (1976) *Linguistique historique et Linguistique générale*. Paris, Champion. COSERIU, E. (1973): *Sincronía, Diacronía, e Historia*. Madrid: Gredos).

Historilariak, berean irauteko, hizkuntzen diakroniari heldu behar dio, gogoz, eta hizkuntzalarien ardurakizun honetaz (hizkuntzalaritzak duen go-goeta historikoaz) hurbilagotik zerbait jakinda egotea ona izango da, gurean —historia sozialean— beti ere hizkuntzaren alde sozio-pragmatikoa zuzenago aintzakotzat hartzean.

2.2. Beste molde bateko balioa dakar *Antropologiak*: Hizkuntz fenomeno osotasun kulturean behatu nahi du, gizarte-egituren barneko gertakari sozialtzat harturik. Herrien analisi antropologiko zehatzetako ekarpen konkretuak jakingarri diren arren, une honetan berezikiago azpimarratu nahi nukeena literatura horretan topa dezakegun hizkuntzarekiko teorizazio etno-kultural orokorra da, esparru mugatuago haietako metodologia eta kontzeptuak arbuia gabe, noski.

Antropologia, analisi sozialaren osotasunaz arduratu dela diogu, alde horretatik gaurko historiografiak amesten duen balio batez oso biziki arduratu da Antropologia kultural orokorra, eta baliozko langaiak aurkituko ditu literatura horretan historilariak. Zehazkiago, Antropologia erlijiosoa mintzatu ohi da hizkuntzaren fenomenoari buruz. Ez dago adibideren bat

ikusi besterik, fenomeno erlijiosoan hizkuntzari aitortu zaion lekua ezagutzeko: DE WALL, A. (1985): *Introducción a la Antropología religiosa*. Estella: Verbo Divino (238-274, or.). Historilariak, hau jakinda eta lehendik bere disziplina historikoak erakutsi dionarekin, alde aurretik ohartuta joan beharko du ikerkuntzara.

2.3. Espazio erlijiosoan hizkuntzak duen rol-a, ez da definitzen, gainera, praxi soilaz bakarrik: Elizetako hizkuntz burubideak sarritan Hitzarekiko eta hizkuntzekiko pentsamendu teoriko bat izan ohi du bere sostengutzat. *Teologiak* eman ohi du (inoiz Filosofia ere lagungarri duela) praxi hari doakion azpiko euskarri hori. Eliz bizitzarako ezezik, hizkuntzaren bizitza sozial osorako garrantzizkoa gerta daiteke, zenbait abagune historikotan, teorizazio linguistiko-teologiko hori, bai ideologia linguistiko jakin bat sortzean eman dezakeen edo duen ekarpenegatik, eta baita mentalitate herritar linguistikoa txerta ditzakeen elementuengatik ere.

Baina ekarpen erlijioso-linguistiko hauen ondoan, Euskal Herriko hizkuntz historilariarentzat batez ere teologo kristauen hizkuntz teorizazioak du interesa, Eliza kristauean hitzari aitortu izan zaion munta eta zentzua ezagutu gabe zaila izango baita zaio euskal historilariari hemengo eliztarren hizkuntz mentalitate eta praxiak balioztatzea. Ez da hau, noski, barruti honetako katramilak eta teoriak azaltzen hasteko unea, baina bai puntu honi ere bere aipua egitekoa.

Arazoaz diharduten Teologiako eskuliburu handietan aurki daitezke, gaurko pentsamendu teologikoaz bederen, argibide batzuk: ik. Haag-ek edo Lengsfeld-ek diotena (*Mysterium Salutis* (1969). Madrid: Ed. Cristiandad. I/1, 362-387, 500-504, 527-536 eta bertako bibliografia).

Baina oraingo teologoetatik gorago joaz, beti geratzen zaigu historilarioi teologo zaharren pentsamendu teologiko-linguistikoa aztertu beharra: Eliza kristauek Hitzaren Teologiaren historia beti izango da gurerako alde batetik zientzia lagungarria; baina baita, haren aldakuntzen harian, geuri dagokigun hizkuntz historia sozialaren kapitulu bat ere, bete-betean.

2.4. Elizaz eta beronen hizkuntzaz ari garelako aipatzen dugu hemen Teologia. Testuinguru zabalagoan hizkuntz Filosofia gogoratu beharko genuke, gainera, baina ez gara orain horretan luzatuko, bereziki guretik urrunxko ere gertatzen delako. Hala ere, historilari gaztearentzat ongi etor liteke nota bibliografiko llabur hau: ALSTON, W.P. (1965³): *Filosofía del lenguaje*. Madrid: Alianza Ed.; BUHLER, K. (1985²): *Teoría del lenguaje*. Madrid: Alianza Ed.; HIERRO, J. (1982): *Principios de Filosofía del lenguaje*. Madrid: Alianza Ed.; KATZ, J. (1971): *Filosofía del lenguaje*. Barcelona: Martínez Roca; KUTSCHERA, F. von (1979): *Filosofía del lenguaje*. Madrid: Gredos; RESWEBER, J.P. (1979): *La Philosophie du langage*. Paris: PUF.

2.5. Baina urruneko teorizazio horietan baino baliagarritasun metodologiko hobeak aurkitu ahal izango du historilariak *gizarte-zientzietan*. Antropologia aipatu da arestian, gizarte-zientzietako bat hau ere, baina bada hizkuntz fenomeno sozialak bere aztergai berezi eta zuzenagotzat hartu dituen besterik: *Soziolinguistika*. Jakintza gazte honen barnean, gainera, bi alde elkarren osagarri ekarriko nituzke hona:

2.5.1. Oro har, Soziolinguistikak landu dituen *kontzeptu eta metodoen* garrantzia nabaria da historia sozialarentzat. Beraz, hizkuntzaren historia sozialean, seriozki lanari ekitean, oso zabarra eta desbideratzailea izan liteke Soziolinguistikari begirada bat eman gabe hastera. Hizkuntzen historia soziala makulu horien beharrezan ikusten dut, eta lehenengo pausoetarako batez ere informazio soziolinguistikoak laguntza on bat eman diezaguke.

Zorionez, dagoeneko ez da falta inguruan argitalpen erosorik: BERUTTO, G. (1979): *La Sociolingüística*. México: Ed. Nueva Imagen; COHEN, M. (1973): *Manual para una Sociología del Lenguaje*. Madrid: Ed. Fundamentos; FISHMAN, J.A. (1979): *Sociología del Lenguaje*. Madrid: Cátedra; GARMADI, J. (1981): *La Sociolinguistique*. Paris: PUF; MARCELLESI, J.B./GARDIN, B. (1974): *Introduction à la Sociolinguistique*. Paris: Larousse; WEINREICH, U. (1974): *Lenguas en contacto*. Caracas: Univ. C. de Venezuela. Gogoan hartzekoa da Berutto-k ematen duen bibliografia komentatua, 193-209 or. Bestalde, Rubin, Fishman eta Cobarrubias/Fishman-en antologia soziolinguistikoak biziki interesgarriak dira. Eta literatura espainola nahi balitz, Aracil, Badia, Ninyoles, Valverdú eta ebar baliozkoak dira inguru hurbilean zer dugun jakiteko. Literatura horretan tresna analitiko ugaria dago historilariaren zerbitzuan. Ondoko lanak erakutsi beharko dio honi noiz eta non erabil lezakeen berori, historian.

2.5.2. Baina oinarrizko iradokizun orokorrekin batera (= hizkuntza-ren soziologi kontzeptualizazioa) erlijioen eta hizkuntzen arteko harremanen ikuspide historikoek ere badute lekuri literatura soziolinguistikoan. Hor-taz, hizkuntzen historilari sozialak, topatuko du literatura zientifiko horretan iragan aldiei buruzko argibide zuzenik ere.

Argitalpen horietan bilaketa sistematiko bat emankorra gerta liteke, uste dut, Elizaren eta euskararen arteko harremanen historia soziala testu-inguru orokor aberasgarri batean lekutzeko. Aurreko puntuan aipatuetatik, esate baterako, badago zentzu honetan gogoan zer har: Cohen 1973, 118-120. Eta oraindik hona ekarri gabeko hauek, adibidez: FISHMAN, J.A. (1975): *Language and Nationalism*. Rowley: Newbury House, 52-54, 93-96; GUXMAN, M.M. (1960): «Some general regularities in the formation and development of national Languages», in: FISHMAN, J.A. (1977): *Reading in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton. Oro har, Soziolinguistikak han eta hemen erlijioen hizkuntz politikaz azaldu duen interesak gaiaren gaurkotasuna ere erakusten du, eta badirudi gaurkotasun hori areago

doala historilariarentzat (iragan mendeetan erlijio-bizitzak izan duen presentzia sozial handiagoagatik, batipat).

2.6. Soziolinguistikan hori gertatzen bada, ez da harritzekoa *eliz historiografian* hizkuntzaren hau behin eta berriz aurkitzea, bai eliz barneko hautapen linguistikoen berri ematean, eta baita Elizek herrien kulturetan hizkuntzei eman dizkieten laguntzak eta sortu dizkieten behaztopoak azaltzean ere. Nazioarteko erakunde erlijioso hauen baitan, herrien, kulturen eta hizkuntzen topaketa asko egokitu da, alde eta aldi oso ezberdinetan gainera.

Erljioen historia soziolinguistikoa aberatsa izan da, eta molde ezberdinetako arazo eta irtenbideak ikus daitezke horretaz Elizen historietan. Ez dut ezagutzen arlo honi buruz historia orokorra eman dezakeen eskulibururik; beharbada, egiteko dago oraindik. Baina monografiarik eta une edo alde zehatzagoei buruzko literaturarik ez da falta.

Eliza kristauen historia soziolinguistikoaz badago ikerlanik franko, bai Eliza Katolikoan eta gainerako Eliza kristauetan ere. Historiografia honen berriemateko egokiera aproposena ez da hau noski; baina gogoratu beharko da, hala ere, hori eta Vatikanoko II.aren ondoko hizkuntz eztabaidak sortu duen literatura ugaria.

3. EUSKAL HERRIKO ELIZAK ETA EUSKARA

Hauxe da, alde zurretik hala erabakiz gero, eliz Erakundeen eta eliztarren alde nahiz kontra iaotasun beretsuarekin erabil litekeen, eta den, gaia. Izan ere, Euskal Herriko Elizen historia soziolinguistikoak denetik eman du, eta, azterketari ekiterakoan, historia horri bere osotasuna eta hemengo eta munduko testuinguru sozio-historiko zabalagoak kentzen bazaizkio, erraza da historilaria batez ere apologeta elizkoi edo fiskal elizkontrako bihurtzea. Gertatu ere holaxe gertatu dela jakiteko, aski da honetaz daukagun bibliografiari begiratu bat ematea. Horrelako ikerlan horien eskarmentu txarrak lekzio on bat izan beharko luke gaiari berriro ere heldu nahi dion historilariarentzat.

3.1. Has gaitezen konstatazio soil batzuekin; euskara idatziaren barrutiaz, lenehik. Euskararen bizitzan eta zehazkiago euskal literaturan nabaria izan da eliztarren presentzia: nornahik eman dezake, buruhauste handirik gabe, alor horretan saiatu diren elizgizonen zerrenda luze bat, eta beti ere osoa ez izateko arriskuarekin, gainera. Eliztar hizlari eta idazleen tradizioa gure belaunaldiraino iritsi da, XVI. mendetik hasita, eta gaur egun ere bizirik dago, garai bateko monopolio literario gisako egoera hura zerbait arindu edo murriztu bada ere. Badago, beraz, aspaldidanik eliz eliztarren hizkuntz

historia literario bat, eliz barneko egitekoetan ezezik, eliztarrek beste barruti sozialetan egin dituzten kultur lanetan ere.

Egia esan, euskaraz egin dituztenak beste interesatzen zaizkigu, hemen, erdararen alde egin izan dituzten hautapenak, hori ere hizkuntz jokoen barnean bait dago gizartea elebiduntasunerako bidean doanean; areago oraindik, Erakundeak berak bere barneko bizitza hizkuntzen topaleku edo aldaleku izatea erabaki baleza.

Elizen historia soziolinguistikoaz dakiguna, eliztarrek bildu izan dituzten albisteei zor diegu gehienbat. Horrek, noski, izan du bere alde emankorra: beren etxeokaz ari zirenez, eroso gertatu zaie albisteen bilketalana eta inoiz edo bestetan uzta nahikoa oparoa zabaldu dute. Baina Elizarekiko «leialtasun saiatu» batek, sarritan, laudoriozko lanak egitera eraman ditu, behar zen zentzu kritikoa zerbait edo osorik baztertuz. Dakiguna bera ere, hortaz, maizegi aje horrekin dator, hoztasun eta objektibitate eskasarekin alegia. Nabariagoa gertatu da joera hau, oraindik, eztabaida-uneetan. Pentsa daitekeenez, bestaldetik kontrako gehiegikeria eta generalizazio ausart eta arriskatuiegiekin erantzun izan da, eztabaidari argibide sobera eman gabe, izan ere oraindik azterketa serio bat(zu)en zain bait gaude gure gai honetan.

Eliz diozesietako hizkuntzarekiko Erakunde-erabakiez badakigu zerbait, baina gutxi eta beti gauza bera: Kalagurriko Sinodalak. Sinoduetako erabaki horien eliz barneko testuinguru hurbila bera ere apenas aztertu den zerbait areago. Oro ar, Euskal Herriko diozesi guztietako hizkuntz lege-erabakien xehetasunak jasotzeko daudela dirudi, edo daukaguna oso zatizkoa dela behinepehin. Barruti iluna gertatzen zaigu Erakundearen hizkuntz lege-riaren hau bera ere.

Eta legeria horren praxia ezagutzea, berriz, ez da batere samurragoa: eliz Erakundearen hizkuntz praxi soziala egunez egun eta leku eta gisa ezberdinetan gertatzen bait da, eta jeneralean, agiritan aztarna handirik utzi gabe. Hala ere, katekesiak eta predikuak, adibidez, utzi dute fruitu on aztergarririk: kristau doktrinen eta prediku-lanen euskarazko argitalpenek ematen dute ikerkuntzarako aukerarik. Beren euskal edukinaz aparte, hizkuntzarekiko mentalitate eta ideologia ere erakus dezakete; baina hastapenetan dago lana.

Elizak Erakunde bezala erabaki eta egindakoaz gain, banakako eliztar euskaltzaleen edo etxekalteen historia dago, beste hura bezain interesgarria, edo areagokoa. Eliztarren artean —Erakundeari berari zor zaizkionak eman ondoren— ongi bereizi beharko dira Erakundearen barnean, beren gisara, baldintza sozio-historiko jakinetan jardun dutenak, taldean nahiz erabat bakarrik. Holakoen lanek, sarritan, kontzientzia linguistiko argia erakusten digute, eta inoiz baita xeheki formulatua ere.

Erakundearen barnean eta banakakoen bizitzetan, legeetan eta praxian euskararekiko mentalitateak eta jokabideak, eta berauen baldintzapen sozialak, aztertzeke daude neurri handi batetan. Bestalde, premiazkoa izango da aztergaiari, isolatuegia geratu ez dadin ere, inguruko herrietako testuingurua lantzea. Lan gaitza.

3.2. Prozesu historiko guztiek bezala, gai honenak ere *epekapen-ara-zoa* du berekin, periodizatu beharra. Aztertugabeko gai historikoetan gertatu ohi den gisan, hau ere historia lau bat bezala ageri zaigu, batere erlieberik gabea, hazkunde eta gorabeherarik gabea. Hala ere, azterketan arazora hurbilduz goazen heinean, une, sektore, banako protagonista edo obra bakoitzaren rol historikoak profil eginetan agertzen zaizkigu, bakoitza bere inguru historikoan definituta eta beti ere gorantza zihon prozesu batean murgilduta.

Esandako hau zerbait argiago emateko, adibide huts bezala, une edo protagonista batzuk azpimarratuz, halako periodizazio llabur bat iradoki daiteke hemen, euskararekiko kontzientziaren eta, partzialki, praxiaren garapenaren historia nondik nora joan zaigun puntu batzuetan historilari gaztearentzat gogoratuz.

3.2.1. Hizkuntzarekiko gogoetak eta haren letretaratzeak bi mende oparo izan zituen bere hastapenean. Urtez erabat mugatuta eman nahiko bagenitu, beharbada bi data-muga eman beharko litrateke: 1545a, Etxepareren obra kaleratu zen urtea, eta 1745a, Larramendiren Hiztegiaren argitalpen-urtea.

Bi daten artean eman genezake, nahikoa konbentzionalki bada ere, euskararen letretaratzearen ziklo zabala, bi alditan banatuta (Iparraldean XVI-XVII.eta bi ekinaldiak, eta Hegoaldean XVII.eko Larramendiren kanpaina euskaltzalea). Ipar-Hegoaldean arteko aldeak nabariak dira, noski, garapenerritmoan, hizkuntz kontzientzian eta obren kalitatean. Iparraldeak praxi aberatsa erakusten digun bitartean (Etxepare, Etxeberri Ziburuko, Axular, Oihenarte, Etxeberri Sarakoa), Hegoaldean euskararen erdal defendatzaile suharrak ez zaizkigu falta (Garibay, Poza, Etxabe, etab.), baina euskarazko produkzio literarioa hangoen oso azpitik geratzen da oraindik, nahiz eta Elizak Erakunde-eginkizunetan hizkuntzari bere lekua aitortu.

Larramendi izan zen aro hau itxi eta beroni gailurra eta hurrengoari hasiera eman zizkiona: iragan aldietako topiko apologistikoez, Larramendiren eskuetan, idazlan zabalak ezezik, garai historikoez eta bere irudimen urdu-riak iradoki zizkioten hizkuntzaren aldeko lan-programa berritzaileak bulztatu zituzten, euskarari abagune historiko berria irekiz.

3.2.2. Larramendiren ondoren Hegoaldeak hartu zion erreleboa Iparraldeari, produkzio literarioan; baina mende t'erdia eskas honek (1745-1876) batez ere hizkuntzaren normalizazio-zentzu hobea ekarri zuen euskaltza-

leetara. Zalduntxoan euskaltzaletasuna edo utziz, Mogel-en, Ulibarri-ren edo Paskual Iturriaga-ren ideiek hizkuntzaren funtzio sozialak argiago azpimarratu zituzten. Orain, aurreko mendeetan bakanagoa zena (Oihenarte, Etxeberri Sarakoa), elizgizonen ondoan laikoek ere ahots euskaltzale kezkatua sarriago erakutsiko dute. Hauen artean, Ulibarri aipatuaren eta Iztueta-aren ondoan, Bonaparte Printze kanpotarra eta beronen inguruko laikoak eta eliztarrak gogoratu beharko genituzke. Hizkuntzaren ikasketak eliztarren artetik paisanoetara ere pasatzera doaz, zorionez.

3.2.3. Hurrengo aldia izango da hemengo eta kanpoko euskalari ikas-tunen aroa (1876-1936). Hirurogei urte aberatsak: euskaltzaletasuna ezezik, abertzaletasunarekin batera hizkuntzaren erreibindikapen ohartuagoa pizten da. Eliz hierarkia eta apaiz-fraideak gizarte euskaldunaren hizkuntz kontzientzihartzearen herronkari erantzunen bat eman beharrean aurkitu ziren.

Urte haietan eliztarrek erabaki eta obratu historia idazteke dago, noski: Cadena gotzainarenak, Azkueren lana edo Aitzol-en euskaltzale-apostolutza nekaezina, adibidez, denak dira interesgarriak. Garaiko euskal lan-talde eliztarren historiak lehenengoetako lekua beharko luke: Gasteizko Seminario-koa edo josulagunen artekoa (Estefania), beste Ordena erlijiosoetako lana eta eragozpen instituzionalak... Predikarien, idazleen, aldizkarien ahaleginak: eliz barnean egindakoek (ikastetxeetan, pastoralean) edo bizitza zibilean eliztarrek bultzatutakoek, denek, dute benetako interesa hizkuntzaren kultur historia sozial bat burutu ahal izateko. Eusko Pizkundera eliztarrek ekarri zuten indarra edo berorri ezarri zioten balazta puntuz puntu historia-tzeko dago.

3.2.4. 1936az geroztik gainera etorri zitzaigun uholde itogarriaren gerraondoko zapalkuntzan eta erresistentzian, euskararekikoan, eliztarrek nola amor eman edo aurpegi eman zuten sintesi historiko batean azaltzeko dago, beste talde sozialen kasuan bezala.

Hizkuntz erakunde berri(tu)etan (aldizkarietan, ikastolan, editorial-lanean, Euskaltzaindian, irratian...) presente nola egon ziren, Erakundearen interesak defendatuz ala eskuzabalki, beste gabe, herriari bere ahaleginetan lagunduz... Nork zer eta nola egin zuen xeheki aztertzeko dago, unean une-koak ikusiz, Erakunde-lanak eta gizabanakoenak miatuz.

Hizkuntz normalizazio-korronteetan (euskara batuarenean, ikastetxe-ikerlekuetan, Liturgi berrikuntzan, hizkuntz modernizazioan...) eliztarren ekarpen positibo eta negatiboak ikergai interesgarriak dira, alde askotatik. Hau dena are interesgarriagoa dateke, Euskal Herritik kanpoko askapen-mugimendu abertzaleetan Elizek izan duten betekizuna gogoratzen bada (Polonia edo Irlanda utzita ere, nahikoa hurbil dago Algeriako kasua, eta urrunago berrikitan, zentzu politikoan bederen, Viet-nam-eko budistena).

Gogoratu egin ditugu soilik aldi horiek, 1545etik honako hori ekarriz,

baina inolako laburbildumarik egiteko asmorik gabe sikira: «eliztarrak eta euskal kultura» gaiari buruzko bibliografia biltzean, esan bezala, nolabaiteko atariko bat bakarrik dira oharkizunok. Izan ere, lantxo honen zerbitzurik onena aztergaiari sarrera bibliografiko bat ematea dela uste bait dugu.

4. BIBLIOGRAFIA

4.1. Euskararen eta eliz bizitzaren arteko harremani buruz idatzi izan denaz ezer esan aurretik, egokia izango da —gero praktikan Euskal Herrian gogoeta horrek izan dezakeen eraginagatik ere— kultura-hizkuntzen eta eliz bizitzaren arteko *zerikusi teoriko orokorrak* (euskararen kasua gaindituz, alegia) aztertu dituzten euskal pentsalarien lana gogoratzea.

Gogoeta teoriko hori ez da norbaitek uste lezakeen bezain pobrea izan. Kasuren batean, gainera, urtetako lana ere izan da, denbora luzez landua. Geuretarrek eman diguten ahalegin teoriko hau ez da, noski, ausaz gertatu, hemen bertoko Eliza-gizarteen arteko topaketa sozialak azpian izan dituen, eta dituen, arazo orokorren zentzua eta alkantzua testuinguru teoriko baten barnean argitara ekarri nahirik baizik.

Honelako bibliografiak balio hirukoitza du guretzat: a) Hemen eta hemendik kanpo ezagutzen diren planteamolde teorikoen ekarpena eskaintzen digu; b) Hori dena, Euskal Herrian bizi izandako esperientzia sozio-historikoak oratuta eskaintzen zaigu, eta c) bestalde, alde soziologiko baliozko bat ere badu: hemen bertoko pentsamendu teoriko hau da, azken 25 urteetako eliz hizkuntzen aldakuntzan, euskal Elizaren gogoeta eta erabaki praktikoa-goan behin baino gehiagotan eragin zuzena izan duena. Argitara emandako dena jasotzen ez badugu ere, jakingarrienak bilduta geratzen direla uste dut: Agirre 1981, Agirrebaltzategi 1976, Charritton 1979, Lachaga 1978, 1979.

4.2. Eliza osoari eta teoria orokorrari begira egindako lan horien ondoan, guretzat interes urbilagoa dute, hala ere, *zuzenean euskal kulturari begira* egin diren lan teorikoek. Honelakoek, eliz hizkuntzen azken iraulketa historikoaren testuinguruan, beren aukera sozial jakina zekarten, erabaki praktikoa baldintzatzeko, noski. Hortaz, bigarren bibliografi multzo hau, hain hurbil eta eraginkorra izanik, historilariarentzat ere baino interesgarriagoa gerta liteke soziologoarentzat berarentzat.

Esan gabe doa, argitalpenok, eliz aldakuntza ezezik, Euskal Herriko hizkuntz abertzaletasun orokorra ere izan dutela eztenkatzailea eta eragilea. «Garaien zeinuek» izan dute hor zerikusirik franko. Baina ez da pentsatu behar, argitalpen-multzo honetako idazle edo pentsalariak, Eliza-gizarteen dialektikan, pentsamolde ber-beretik asi direnik. Batzuek, batez ere Erakundearen barnetiko eklesiologia «klasiko» batetik ihardungo dute; zenbait,

eklesiologia «sekulartuago» batez baliatuko da. Bigarren honek, oro har, errazkiago helduko dio bere gogakizunari Euskal Herriaren esperientzia edo eskarmentu historiko hurbiletik, Elizaren Erakunde-esperientzia eta interesetatik baino. Bide batetik edo bestetik, aipa ditzagun lanak: Agirrebaltzategi 1978a, 1978b, 1979, 1984, s.d., Basurko 1979, 1981a, 1981b, Erdozaincy-Echart 1960, Etxezarreta 1978, Setien 1981.

Azken urteetako literatura hori, joera batekoa nahiz bestekoa izan, beti ere Eliza jatorrago eta euskaldunago baten bila ari dena da, helburu hori euskal gizartearen beraren eskakizun bat ere badela jakinki eta, xedea lortzeko, Vatikanoko II.ak egokia aparta eskaintzen zuela ohartuta.

Baina 1965-1986etako ekarpen bibliografiko honek ez digu ezkutatu behar historilariari Euskal Herriko eliztarren lehenagoko beste tradizio bat ere: Oro har, euskal Elizaren barnean eta hortik kanpo ere, euskara defendatzeko tresneria teorikoa Eliz Guraso, Kontzilio, Sinodu, Aita Santu eta teologoaren irakaskizunetan aurkitu izan duen tradizioa, alegia. Literatura honek, eliz Erakundearen babesean aitzaki-maitzaki eroso aurkituz, euskal kultur-gintza eta gure herriaren hizkuntz nortasuna defendatu izan ditu. Beren buroak kristau eta katoliko aitortuz euskara zapaldu edo baztertu nahi zutenen uholde gaiztoaren kontra harrobi bereko harriekin hesi babesle errespetagarri bat jasotzeko erabili dute hauek eliz tradizio doktrinala: Bilbao 1978, Gandiaga 1960, Inchaurren 1926, Omaechevarria 1960. Diktaduran eta Elizaren beraren garai zabarretan, eraginkorrenak ziren eliz tradizioko argudioak pilatu zituzten honelako argitalpenek, nolabait ere euskaltzaleei defentsa-bideak samurtzeko edo.

4.3. Aurreko bi puntuetako lanak teorikoak genituen, eta, hala ere, historilariarentzat ere dudarik gabe interesgarriak. Baina zuzenean eliztarren euskal bizitzaz berri ematen digun literatura historiografikorik ez zaigu falta. Gehienetan lan oso monografikoak izan ohi dira, edota, alderantziz, orokorrak eta llaburregiak. Dena den, gure hizkuntza eta literaturaren historien ezagupide on baten ondoren (berauen irakurketa beti da beharrezko lehen pausoa), premiazkoa gertatuko zaigu beste monografikook ere irakurtzea.

Multzo honetako lanak sei-zazpi sailetan banatuko ditugu hemen: Eliz Erakundearen barneko hizkuntz bizitza, Bibli itzulpenak, Liturgia, Katekisia, Predikua, Kultura idatzia eta Irakaskuntza. Horiek puntuz puntu ikusi aurretik, ordea, Eliza-euskaren artekoa, oro har, aipatu duten lanak ere eman ditzagun: Monreal 1978a, Mujika 1978, Urkidi 1977, Urrutia 1923, Zamarripa 1903.

4.3.1. Eliz erakundeetako eguneroko bizitzako barne-ohitura linguistikoen historiaz diharduen azterketarik apenas daukagun, eta edozein eratarra, deuz gutxi dakigu seminario, komentu, monastegi eta apaizetxeetan (irakuskuntzan eta elkarren arteko bizitzan) izan ditugun pentsamolde eta

jokabideez. Ez dago ezer handirik jakiterik eskura litekeen literatura apurretik.

Seminarioetako eta erlijiosoen barne-ikastetxeetako historia literarioa zerbait ezagunagoa da; baina bizileku horietako hizkuntz ohitura arruntak ez dira aztertu izan. Eliz barnetarren (apaiz, fraide, mojen) eguneroko usuario linguistikoak, itxuraz, ez dira beti ados joan etxe-barnean eta kanpoko ekin-tza pastoral edo kulturaletan; baina euskaltzale sekularrak zailago ezagutu izan dituen barne-erakunde eliztarretako ohiturek eta hizkuntz gatazkek eraginik izan dutela pentsa liteke, eliz etxe-barneetan ezezik, baita erakunde eliztarrek gizarte osoan hartu izan dituzten hizkuntz jokabideetan ere. Egiteke dagoen historia honen premia (eskuragarria den historiografiak ia aipatu ere egiten ez duena) oinarrizkoa iruditzen zait Elizaren jokabide linguistikoa sakonean ezagutzeko. Arlo honetan ezagutzen dudantxo oso laburra da (agian, baita talde-barneko arazo hauek kanporako argitalpenetara iristen ez direlako ere): Azkarate 1960, Gandiaga 1960, Iturria 1960, Iztueta 1981, Madariaga 1935, 1960, Mendizabal 1960.

Elizaren eta euskararen artekoak gehiago aztertu dira, jeneralean, he-rriarengana zuzendu diren erabaki pastoraletan, hauek gure herri euskaldu-naren jokamolde linguistikoa espreski ikutu izan dutelako, noski.

4.3.2. Herritarrenganaino iritsi izan diren Eliza kristauen erabakien artean bat Hitzaren, Bibliaren, itzulpen-arazoa egon izan da. Euskal Herria ez da izan, honetan, salbuespen bat, eta Bibliaren erabilera herritarraren bi tradizio ezberdinak, katolikoa eta protestantea, biak, ezagutu ditugu, gure artean tradizio izatera biak era berdinean iritsi ez badira ere. Leizarragak eman zituen bere lanaren arrazoiak, eta XIX-XX. mendeetan Bibliaren itzulpenetan ibilitako katolikoek saiatu ziren berenetik ematen. Lan guzti hauen berri eman duenik izan da: Akesolo 1971a, 1971b, 1972, Etxezarreta 1981, eta J. San Martin-ek erakusketa baterako prestatuturiko gidoi lagungarrian.

Kapitulu honek oharkizunen batzuk beharko lituzke, gure analisi his-torikoei beren testuinguru historiko europarra eman eta Euskal Herrian ger-tatuari ere dagokion balioztapena eman ahal izateko. Eliza Erreformatuek herri askorentzat Bibli itzulpenen bidez sortu zuten literatur hizkuntzaren abangoardia hemen ito egin zen, eta Kontrarreforma katolikoak beste bide-tatik (katekesia, predikua) gidatu zuen gurean eliztarren lan literarioa. Erre-formatuen Europako historia biziki interesgarria da honetan.

4.3.3. Bibliaren urruntasun linguistikoarekin batera (itzulpen katoli-koen faltaz, XVI-XVIII.etan). Liturgiaren latina izan da herri euskaldu-naren eta eliz ospakizunen arteko hesirik gaindiezinenetako bat. Egoera ez zen, inondik ere, hemengo zerbait berezia, Eliza Katoliko latinoaren hautapen linguistiko instituzional orokorra baizik.

Eliza Katolikoan hizkuntza liturgikoen historiak azterketa eta analisi

jakingarriak izan ditu, asko eta asko Vatikanoko II.aren inguruan suertatu diren eztabaidetan argibide historiko ugari erabili delako ere bai, hain zuzen. Geure urteetan egin den lan teoriko eta praktikoaen berri jakinda, perspektiba historiko berri batekin begiratu beharko luke ikertzaileak Eliza Katolikoaren liturgi hizkuntzaren historia. Liturgiaren teorikoetatik hasi (Jungmann, Vagaggini), teologia (Rahner, Küng) eta hierarkia ahanzi gabe (Joanes XXIII.a, Montini, Vatikanoko II.eko eztabaida), liturgi hizkuntzaren historia eman dutenenganaino iritsiz (Jagic, Martimort, Schmidt edo Mohrmann lanetaraino, adibidez) hasia ez litzateke batere kaltegarri izango, geure historia ezberrezi hau ulertzeko.

Hizkuntzen arloa Eliza batek zein xeheki erabil eta arautu lezakeen ikusteko kapitulu aproposa da Liturgiarena (ik. Bugnini-ren lanak). Euskal Herrikoaz eta batez ere azken urteotakoaz jakin nahi duenak baditu berriemate batzuk: Basurko 1979, Baztarrika 1978, Etxezarreta 1978, 1981, 1984, Euskaltzaindia 1964.

4.3.4. Gainerako hizkuntzetan bezala gurean ere, Biblia eta Liturgia izan dira herritartzen beranduenak. Trento-ondoko egoera hargatik, XVI-XVII. mendeetan, Euskal Herrian ere, Elizak Erakunde bezala arretatsuen bultzatu zuen argitalpen-produkzioa eta praxia katekesiarena eta predikua-rena izan zen: Herriari Hitza zabaltzeko eta Elizaren mezua zabaltzeko premiazko bidetzat hautatu ziren biok.

Katekesien historia egin samarturik daukagu (Rementeria 1975), bere osoan, dakidanez, argitara eman gabe baldin badago ere. Katekesi hauen zabalkunde-arazoa ezezaguna dugu, eta oso zaila sekula argitzeko. Hizkuntzaren aldetik bezainbat eta interes handiagoa dute, noski, mentalitateak eta garaiko doktrinamendua ezagutzeko.

4.3.5. Predikua da eliz katekesiaren beste alde bat, batez ere euskal literaturan fruiturik onenak eman dituena. Erraza izango litzateke euskal predikari idazleen zerrenda luze bat egitea, predikariak mintzatu ezezik bultzutan idatzi ere egin bait zuten, euskarazko testu luzeak argitara emanaz. Baina, beti ere, predikari ez idazleak —edo argitara emangabeko lanak utzi zituztenak— ugariagoak izan dira, liburutan zabaldu direnak baino. Eta, inoiz edo bestetan, kantitatearekin batera kalitate literario egokiko obra utzi zuten: Axular, Agirre, Lizarraga Elkanokoa, Mendiburu eta beste hainbat zuzenean prediku-lanetatik datoz. Euskal Literaturan, gure egunak arte sortu diren obrarik mardulenak predikariak lumetatik datozkigu, baina haien artean ez dira mezupretxatu behar obra idatzirik utzi ez digutenak: denen artean sortu zuten hizkuntzaren irakas-funtzio hartarako hizkera «normalizatu» bat, eta garaiko euskara landuaren harginak ezezik, orduko mentalitateak zizelatzeko ahots maisuak izan ziren.

Beste hizkuntza minorizatu askoren historian bezalatsu, gure Literatu-

ran ere monopolio handitxoak izan dute eliztarrek, kasik azken hamarkadak arte. Eskastasun hori gorebehera, euskaraz egin den predikuaren historia kapitulu oso interesgarriak izan ditzake gure historia sozial orokorraren alde batzuk jorratzeko. Hemen darabilgun gaiaz oraingoz lan laburrak baizik ez dauzkagu: Alustiza 1960, Garmendia 1977, 1979, Lekuona 1971, Narbaitz 1966 eta han-hemen sakabanatuta ageri diren albisteak. Inoiz badago predikariek euskalariari nola lagun diezaieketen aditzera ematen duenik; Izagirre 1960.

Jakina denez, predikarien mundu hau ez da izan, gainera, gatazka sozio-politikorik gabea: Iparraldeko III. Errepublikarekikoak (Hiriart-Urruty 1902, 1909) edo azken gerrate zibilaren ondokoak (Torrealdai 1982) adibide onak dira arloaren alde hau gogoratzeko. Behaztopo eta bultzadarik egon da, noski, predikarien artean, baita askoren adorerik ere. Euskarak berak ere lagundu egiten zuen, batzuetan, zenbait gai arriskutsu erabiltzen; inoiz, baita hizkuntzaren beraren defentsari heltzeko ere. Pertsegizio-garaietan atzerakada, dudamuda eta itsumen edo zitalkeriarik ez da falta izan eliz zeregin honetan, lan-leku neurgalkioa bait zen pulpituko hau, batzuetan kaleraino ere iristen zena, Elizaren beste hainbeste lan iritsi izan den bezala.

Eliz hizlariak egin duten euskal lana, eta predikariek —ezarrita edo beren kabuz— sortu dituzten praxi linguistikoak eragin zuzena izan du hizkuntz ohitura sozialetan. Ongi mintzatzen ziren hiztunak —prestigiatuak— izan dira sermolariak. Hizkuntzaren normaltasun publiko bat erakutsi zioten gure herriari.

4.3.6. Baina, eliztarren euskararen aldeko lana, edo hizkuntzaren kalteko utzikeria eta batzutan garbiki haren aurkako iharduera, gisa oso ezberdinetan ezagutu dira Euskal Herrian. Eliz ateetatik kanpo kultur arlo ugaritan izan dute lekurik, hizkuntzaren egoera soziala hobetu, ahuldu edo haren bizitza ito erazteko. Batez ere XIX. mendetik hona kultur kanaleak eta sareak garatuz joan direnetik, elizgizon eta emakumeen jokabideek garrantzirik handiena izan dute euskararen bizitzan. Azpimarra ditzagun sail batzuk.

Lehenik, eliztarrak ez dira izan euskal *kulturaren kontsumitzaile* txarre-nak: irakurle eta harpidedun bezala ez zuten ematen, seguraski, portzentaia apalena, aldizkari edo harpidetza bidez zabaldu ohi ziren obren eroslezerrendetan. Koantifikazio zehatza egiteko dago, gainerako harpidedun guztiena bezala: kleroaren barneko eta gainerako talde sozialekiko irakurle/ez-irakurle-portzentaia ezagutuko bagenitu, argigarri izango litzateke albisteak.

Eliztarren *kultur lan kreatiboak* du, ordea, interesik handiena, molde askotako presentzia kulturala izan bait du gure gizartean. Ohar orokor bat egin beharko litzateke hemen: zifra eta datuek, aurreko eta ondoko, bertoko eta inguruko beste zifra eta datuekin alderatuz ez bada, ez digute —beldur naiz— ezer sobera argituko, eritzi oinarritu kontrastatu bat edukitzen lagun-

duko. Horrelako estudio konparatiborik gabe, berriz ere arloan ezagutu ditugun topikoetan eroriko gara, seguraski.

Elizek eta eliztarrek sustatu eta burutu duten kulturgintzan lehenengo lekua *kultur erakundeei* eman geniezaieke, gehienetan erakunde propioak, beste batzutan Elizaz kanpokoak. Benetako balantze historiko bat egitean, herri euskalduna euskaraz zerbitzatzeko sorturiko edo horretaraxe gidaturiko erakundeak daukagu, lehenengo. Eta holakoen ondoan baita Euskal Herrian erantzukizun sozio-kulturalen bat beren gain hartu duten Elizaren bestelako erakunde erdaldunak ere. Denen sailkapen egoki bat egin beharko litzateke, erakundesail bakoitzari ustez legokiokeen rol-tipologia deskribatuz eta saileko erakunde bakoitzari geo-demografia linguistikoak izendatuko liokeen betekizun soziolinguistikoa mugatuz. Bestalde, inguruan ongi kokatzeaz aparte, eliz erakunde kultural horien barneko soziografia eta ideografiara hurbilketa on bat ere premiazkoa da, noski, barneko baldintzapenak ezagutzeko. Azkenik, erakunde hauetan egin den euskal lana, eliz Erakundeak eraginda ala euskaltzale isolatu, baina saiatu, batzuek beren kabuz egina den ere ongi begiratzea komeni da. Bereizten, ez da beti erraza izango.

Eliz erakunde kulturaletan, jakina denez, mota askotakoak aurkituko ditugu, pastoraltza «zuzena» edo deitu (Liturgia, Katekesia, Predikua) deza-kegunetik kanpo. Lehenik seminarioak eta erlijiosoen hezkuntz ikastetxeak aipatuko nituzke: irakaslegoaren eta ikasleen aurpegi demografiko-kulturala, ikaskizunen programak, programa hauen edukinak, etab. Aro eta lurralde ezberdinetan euskaltzaleak halakoak ez zirenetatik nola bereizi izan diren jakiteak hainbat datu eman dezake (karguak, lanak, harremanak...).

Beti ere geurera hurbilduz, Erakunde-barnerako ikastetxe horien ondoan euskal lana batez ere kalera begira egin dutenen saila daukagu: Ikastetxeak, argitaletxeak, irratiak, aldizkariak, kultur elkarteak, etab. Elizarenak berarenak bakarrik ugariak izan dira, eta zenbait garaitan ez eraginik kaskarrena izan dutenak. Diozesien ardurapeko etxe batzuen ondoan batez ere erlijiosoen ikastetxeak izan dira ikaslego ugariena bildu izan dunetak: erlijiosoen ikastetxeok, mojenak bereziki, oso erdaltzaletzat eduki ditu, oro har, gure herriak.

Hain zuzen, ikastolak sortu ziren herri askotan, ikastetxe berri horiek eskola nazional deituen eta erlijiosoen ikastetxeen euskaltasun eskasa edo ezereza gainditzeko sortu ohi ziren. Irakaskuntz munduan, ordea, ikastolaren beraren historian ere eliztarrek presente egon ziren: laguntzeko, bultzatzeko edo oztopoak jartzeko. Historia hau gertuegia dugu, agian, berehala azterketari ekiteko; baina ez, noski, esperientzia historiko horretan parte hartu zutenen testigatzak jasotzeko. Gure herriarekiko zerbitzu-gogo leialak, Erakundearen interes instituzionalak edo eliztarren lehentasun-grinak, denak izan du hor bere lekurik. Tartean izan ziren eztabaidak, artikulatu eta

liburuak bildu beharrekoak dira, perspektiba luzeago batekin analisi hobea-
go bat egiteko aukera izango den unerako.

Oro har, irakaskuntzaren eta eskolaren historia garrantzirik handiene-
koa izango da Elizaren (kontra) euskalgintzaren historia orokorra egitean.
Ik. Azurmendi 1985, Errezola 1972, Garitano 1972, Iturria 1960, Lasa 1968,
Osa 1972, Pinedo 1983, Satrústegui 1972.

Elizak bere eskuetan izan duen ikastetxe-sistemari esker, herritar paisa-
noari baino samurragoa gertatu izan zaio eliztarrari bere burua hizkuntza
idatziaz alfabetatzea (izan ere, eliz hezierak bere xedeetako bat herri euskal-
dunaren beharrizanei erantzutea zuenez, euskal trebakuntzari ere begiratu
behar izaten zion hark). Eliztar eskolatuek errazkiago heltzen zioten euskal
idazkuntz munduari.

Gaitasun horrek batzutan eliztarrok liburugintzara eraman izan ditu.
Euskarazko kultura idatziaren munduan, argitaletxe eliztarren eskutik, egon
da baliozko ekintzarik, utzikeria nabarien ondoan: eliz zerbitzurako argital-
penekin batera, euskarazko kultur ekintza puntual eta iraunkorrak ez dira
falta izan. (Hona, adibidez, argitaratzaile eta obra bat, esan nahi dudanaren
argigarri izan daitezkeenak: S. Onaindia eta *Milla Euskal Olerki Eder*, 1954).
Argitaletxeen katalogoak urtez urte aztertzea premiazkoa da, dena garaiko
Euskal Herriko produkzioaren barnean baloraturaz. Liburugintzari gagozkio-
la ikus: Vinson, Torreal dai 1976, eta beronen *Jakin*-eko urteroko lan biblio-
grafikoa.

Euskal lanetan aldizkako argitalpenek (egutegiek, almanakek, urteka-
riek eta edozein motatako aldizkariak) zerbitzu seinalatua egin izan diote
euskal idazle gozkoak edo erdizka alfabetatuari. Eliztarrek sortutakorik ez
da falta izan, batez ere elizgizonak abertzaletuz joan zirenetik hona: gehiene-
tan eliz talde eta mugimenduei zuzenduak, bestetan eskierki fededunei zu-
zenduak, eta, gutxiagotan izanarren, baita kulturaz orokorki ihardun dute-
nak ere. Aldizkarion historia, aberatsa ezezik, oso adierazgarria ere gerta
liteke, batzutan lantalde oso baten jitea erakusten dutelako, bestetan bana-
kako langile porrokatoren baten ahalegin miresgarriak erakusten dituztela-
ko. Oro har, liburuak liburu, aldizkariak izan dira joan den mendetik hona
familia euskaldunetan gehiena zabaldu ohi izan diren argitalpena. Barruti
hau ia dena aztertzeke daukagu, baina zertxobait idatzi da: Aperribay 1935,
Elustondo 1960, Garate 1960, Intxausti 1979, 1980, Iztueta 1986, Jakin 1981,
Zabala 1960.

Eliz zerbitzurako eliztarrek (Erakundeak sustatuta edo idazleak bere
kabuz) sortu izan dituzten liburuen ondoan euskarazko kultura ez-eliztarra
laguntzeko egindako lanak daukagu. Honen katalogo luze bat berehala
egin liteke, noski: guztiaren sailkapen eta balioztapena egin beharko da, ga-
raiko erdal lorpenekin konparaturaz, edukinak aztertuz,aldi bereko beste

euskal produkzioaren ondoan jarriz, eliz barnean nahiz kanpoan izan duen eragina neurtuz. Mota askotako argitalpenekin topo egingo dugu sail honetan: literatur lan hutsak (olertia, elaberria, antzertia, etab.), kultur sustapenobrak (saiakera, lan programatiko ekintzaleak), etab. Batzutan, benetan lan bide-urratzaile aintzindariak izan daitezke; bestetan, erabat bestelakoak: historiaren harian behatu beharko dira, beren garaikoak ere aldeberean ikusiz. Kapitulu honen barnean ez dira nahitaez bigarren mailara pasatu behar idazle-distirarik gabeko liburu eta argitalpen-zabaltzaileak: kultura idatzia aztertzean bidezkoa da kultura idatziak duen produkzio— eta zabalkunde-prozesu guztia gogoan hartzea, (sustatzailea, idazlea, argitaratzailea, banatzailea, eroslea...) Argitalpen-prozesuaren arazoak, Eusko Pizkundetik hona batipat, behin eta berriz ikus daitezke euskal liburu-etako hitzaurre eta orrialde komertzialetan (propaganda-orri, harpidedun-zerrendak, eskaintza eta abarretan). Orixe-ren Meza-liburua (gaiaren aldetik bederen ongi elizakoa, horrek bakarrik adibidetarako hemen balio badu) abertzale erbesteratu batek sustatu zuen (M. Barriola); S. Mitxelenaren lan batzuk bere nagusiak aginduta egin ziren; gaizki ez banago, Olabide-ren Biblia kaleratzeko eliz agintariren batek ere zerikusirik izan zuen. Erabakion norakoa eta zergatia egokiera historikoan ongi lekututa begiratu beharko lirateke, ez bait dira balio bereko ekintza kultural distiratsu eta politikoa, alde batetik, eta ohizko jokabide bat, bestetik; ez bait da gauza bera korronte-lagun errazean hartutako erabakia eta ur-gora, kostata eta aspertzeke, betetako programa bat.

Amaitzeko, euskal idazle eliztar bakoitzarekin banan banan sartu gabe, bibliografian lan-gidoiren bat eginda dago, historia osoa eta eliztar denak gogoan hartu nahirik (Onaindia 1971), edo Ordena erlijiosoren batekoak aurkeztuz (Ariceta 1981, Madariaga 1935, Mendia 1935, Uribarren s.d., (1985). Villasanteren obran (*Historia de la Literatura Vasca*. Arantzazu, 1979) ikus daitezke lan monografikoagoak, autorez autore.

AZKEN OHARRAK

Dagoeneko luzeegi joan den, eta, hala ere, puntu bakoitzean hain motza gertatu den lantxo honi azken ohar batzuk, gogoeta burutzean. Honela laburbil liteke esan nahi nuena:

1. Elizen/eliztarren euskararekiko historia, hizkuntzen historia sozialaren barnean ulertu beharko litzateke, ondoko urteetan egingo diren ikerkuntzek benetako balio berririk lortu nahi badute.
2. Euskararen historia sozialak bibliografian han-hemen aurki dezake langai interesgarririk, baina orain-oraingoz lan hori egiten kasik hasteko gaude.
3. Beste edozein hizkuntzaren kasutan bezalatsu gurean ere historila-

riak ongi egingo du hurbileko jakintzetan iradokizunak eta ekarpen berriak bilatuz, zeren eta barruti honetako lan historiko hasikinek premiazkoa dute hizkuntz bizitza sozialari disziplinar-teko ikus-ikerbideak zaintzea.

4. Gizarte-zientziek, eta Soziolinguistikak batipat, zeresan eta zertan lagundurik badute hizkuntz historia sozialaren barruti honetan eta gogoz begiratu beharko luke historilariak literatura espezializatu hori.

5. Euskararen historia soziala inguruko hizkuntzen historiekin alderatzeak mesede baizik ez digu egingo gure analisisetan, eta kanpoko monografi- en ezagumendu arretatsuak emankorrago egingo ditu gure lanak.

6. Gizarte euskaldunak bere hizkuntza nazionala, mendez mendez, unean uneko zeregin berrietarako zergatik ez zuen osorik, eta agian bera ba- karrik, eskuetan hartu oraindik ere jakiteko ote daukagun nago.

7. Zalantza horren azpian dauden galderei aurre emateko, hemen aipa- tu dugun eliz mundu hau ez da txarrena, izan ere hizkuntzaren praxi institu- zionala eta berorrekiko pentsamendua inon baino luze-aberatsagoak izan bait dira hor XVI-XIX. mendeak zehar bederen.

8. Ez dut esan nahi honekin gure hizkuntz historia soziala nahitaez eliz jendearekin hasi beharko dugunik; baina, bai, barruti hori ahantzita, edo be- tiko edozein koloretako topikoak gainditu gabe (benetako historia sozial ba- ten baldintza jatorrak bete gabe), ez dela ikerkuntza iraunkorrik egingo.

9. Ondoko lan-zerrenda bibliografikoa ez da exhaustiboa, eta lan osoa- goren baten aurrerapena izan nahi luke. Barka hutzuneak, eta errakuntzak ere; norbaitentzat zirrikagarri eta lagungarri balitz, pozik izango litzateke bil- tzailea.

BIBLIOGRAFIA

- AGIRRE, R. 1981. *El conflicto en torno a la cultura vasca y su repercusión en la vida de la Iglesia*, in: Conflicto cultural y comunidad cristiana. Idatz, Donostia, 36-60.
- AGIRREBALTZATEGI, P. 1975. *Euskal Herriko elizaren hamar urteok*, in: Anaitasuna. Bilbao, 307-308.
- AGIRREBALTZATEGI, P. 1978^a. *Eliza eta euskal kultura*, in: Herria-Eliza EUSKADI Pueblo-Iglesia. Auñamendi, Donostia, 161-192.
- AGIRREBALTZATEGI, P. 1978^b. *Iglesia particular y comunidades eclesiales en el País Vasco*, in: Euskal Herriko Erlijioso...Batasuna (1978). E.F.A., Oñati, 63-88.
- AGIRREBALTZATEGI, P. 1978^c. *Eliza partikularra eta eliz elkarteak Euskal Herrian*, in: Jaunaren Deia. Beditarrak, Lazkao, 237-256, 64zk.
- AGIRREBALTZATEGI, P. 1984. *Euskara eta Eliza. Dokumentu historiko baten inguruan*, in: Herria 2.000 Eliza, 61. zenb. 17-18.
- AIZPURUA, I. 1972. *Ikastolen historiarako ikusbide bat (1960-1972)*, in: Gure ikastola. Jakin, Oñati, 15-28.
- AKESOLO, L. 1971^a. *Katolikoek euskerazko Bibli-itzulpenak*, in: Jaunaren Deia. 85-102.
- AKESOLO, L. 1971^b. *Protestanteek euskerazko Bibli-itzulpenak*, in: Jaunaren Deia. Beditarrak, Lazkao, 18-29.
- AKESOLO, L. 1972. *Mende ontako gure Bibli-itzulpenak*, in: Jaunaren Deia. Beditarrak, Lazkao, 305-337.
- ALUSTIZA, J. 1960. *Euskal mixio eta predikuak*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación en Euskera. E.F.A., Oñati, 278-280.
- APERIBAY, B. 1935. *Nuestra prensa*, in: Homenaje a la Seráfica Provincia de Cantabria. Imprenta de Aránzazu, Oñati, 294-333.
- ARICETA, L. 1981. *Escritores de la comunidad de Olite (1880-1890)*, in: Cantabria Franciscana, XXXIX, 147. zenb. E.F.A., Aránzazu, 161-166.
- ARZA, A. 1972. *La lengua euskera y la provisión de parroquias en la diócesis de Vitoria. (A propósito de un Rescripto de la S.C. del Concilio de 9 de abril 1910)*, in: Estudios de Deusto. XX. 145-158.
- AZKARATE, B. 1960. *El euskera entre nuestros Hermanos*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación Franciscana en Euskera. Oñati, 265-268.
- AZURMENDI, J. 1985. *Irakaskuntza eta pentsamendua Euskal Herriko historian*, in: INTXAUSTI, J. (Zuz.): Euskal Herria (I). Donostia, 356-386.
- BASURKO, X. 1979. *Bibli-Irakurgaiak liturgian: Kontzilio-ondoko aurrerapenak eta kezkak*, in: Jaunaren Deia, 1979, 66 zenb. Beditarrak, Lazkao, 25-38.
- BAZTARRIKA, I. 1978. *Gerraondoko eliza eta Euskal liturgia*, in: Jaunaren Deia, 62. zenb. Lazkao, 40-59.
- BILBAO, J. 1978. *Actitud cristiana ante la cuestión lingüística*, in: Aránzazu. E.F.A. Aranzazu, 118-120.
- CHARRITON, P. 1946. *Petite histoire religieuse du Pays Basque*. Euskal Herria. Bayonne.

- ELUSTONDO, J.A. 1960. *Nuestras publicaciones vascas. Estado de ellas. Sus defectos y mejoras*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación en Euskera. Aránzazu, 283-285.
- ERDOZAINCY-ETCHART, 1960. *L'Eglise du peuple: role national et social du clergé irlandais*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación en Euskera. E.F.A. Aránzazu, 308-311.
- ERREZOLA, M. 1972. *Kondairarako dokumendua. 1937 aurreko ikastolen edestirako jakingarriak*, in: Gure Ikastola, Jakin, Oñati, 261-274.
- ETXEZARRETA, E. 1978. *Euskal Herriko elizaren jokabidea euskarari buruz*, in: Euskera (Elkarrizketa: 857-862). 829-855.
- ETXEZARRETA, E. 1981. *Euskal Elizbarruti arteko Itun Berria. Itzulpen xehetasunak historiaren argira*, in: Euskera. 199-217. XXV (2.º) (1981). 26. zenb.
- ETXEZARRETA, E. 1984. *Meza-liburuaren aurkezpena*, in: Donostiako Gotzaitegiko Aldizkari Nagusia. Gotzaitegia, 984-1.000, 406 zb.
- EUSKALERRIKO ERLIJOSO BARRUTI BURUEN BATASUNA. 1978. X Asamblea Plenaria: Iglesia particular y vida religiosa. E.F.A. Oñate,.
- EUSKALTZAINDIA, 1964. *Liturjia berria*, in: Euskera. 500, VIII-IX, 1963-1964.
- GANDIAGA, V. 1960. *El euskera en el Colegio Seráfico y en la carrera*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación Franciscana en Euskera. E.F.A. Aranzazu, 245-261.
- GARATE, J.A. 1960. *Gure euskal-liburuak zabaldu ta ezagun-arazteko praille egoki baten premia*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación en Euskera. E.F.A. Aránzazu, 286-287.
- GARITANO, F. *Ikastolako erlijio arazoaz*, in: Gure ikastola. Jakin, Arantzazu, 203-217.
- GARMENDIA, J. 1977. *Mandato sobre predicación en lengua vasca (en Ujue, Navarra, 1676)*, in: BSVAP. Donostia, 578-579. XXXIII.
- GARMENDIA, J. 1979. *Apuntes históricos sobre el cultivo del vascuence (sobre predicación: folleto de 1820)*, in: BSVAP. Donostia, 554-556. XXXV.
- GOEL (Otañui taldea). 1976. *Eliza alfabetatu gabea*, in: Bol. de la Bibl. Públ. Mun. Oñate, 321-343 7. zk.
- GOYHENECHÉ, E. 1979. *Deux siècles de conflits: La France et l'Espagne, catholiques et protestants*, in: Le Pays Basque. Soule, Labourd, Basse-Navarre. Soc. Nouv. d'Éditions Regionales. Pau, 219-231.
- HERDOZAINCY, M. 1978. *Erlijioso bizitza «Euskal Herrian»*, in: Jaunaren Deia. Beneditarak, Lazkao, 189-197. 65 zenb.
- HERRIA 2.000 ELIZA. 1984. *Euskararen berri onak*, (zenbaki berezia), 61 zenb. Bilbo.
- HIRIART-URRUTY, J. 1902. *Bizia ala eskuara*, in: Euskalduna, 1902-X-24. (ik. *Zezenak Errepublikan* (1971). Jakin, Arantzazu, 120-125.
- HIRIART-URRUTY, J. 1909. *Dugun atxik eskuara*, in: Mintzaira, aurpegia: Gizon, (1971). Jakin, Arantzazu, 195-121.
- IBAR. 1935. *Genio y Lengua*. Lib. Mocoroa, Tolosa.
- INCHAURRONGO ARRIARAN, M. 1926. *La Iglesia y el Euskera*. Pamplona.
- INTXAUSTI, J. 1979. *Zaitegi eta 'Euzko-Gogoa': 'Euzko-Gogoa-ren lankideak'*, in: Jakin. Jakin, Donostia, 12. zk. 120-137.
- INTXAUSTI, J. 1980. *Zaitegi eta 'Euzko-Gogoa': Hamar urteko lanak (1950-1959)*, in: Jakin. Jakin, Donostia. 13. zk. 96-119.

- INTXAUSTI, J. 1985. *El euskara: de su mito a la conciencia nacional. Hizkuntzaren kontzientzia eta eskea, historian*, in: INTXAUSTI, J. Euskal Herria (II). Jakin, Donostia, 361-386.
- INURRITZA. 1958. *Unamuno ta Abendats*. Darracq. Baiona.
- ITURRIA, K. 1960. *El euskera en nuestros Colegios y Escuelas de externos*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación Franciscana en Euskera. Arantzazu, 269-271.
- IZAGIRRE, K. 1960. *Lo que los predicadores podrían contribuir a los estudios vascológicos*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación en Euskera. E.F.A. Arantzazu, 281-282.
- IZTUETA, P. 1981. *Eliz ikastetxeetako aldizkariak*, in: Jakin. Jakin, Donostia. 49-71. 21. zk.
- IZTUETA, P. 1981. *Sociología del fenómeno contestatario del clero vasco: 1940-1975*. Elkar, Donostia, 351-356.
- IZTUETA, P. 1985. *Euskararen adierazpen soziala gerraondoan (1937-1984)*, in: INTXAUSTI, J. (Zuz.): Euskal Herria (II). Jakin, Donostia, 392-403.
- JAKIN. 1981. *Jakin urtez urte: Historia*, in: Jakin. Jakin, Donostia, 73-122. 21.zk.
- KORTABARRIA, P. 1984. *Euskara: Dominación y liberación*, in: Herria 2.000 Eliza. 10-16. 61. zk.
- LARRAÑAGA, L. 1978. *Faktore sozio-ekonomikoak eta euskara*, in: EUSKALTZAINDIA (Ed.): Euskararen Liburu Zuria. Euskaltzaindia, Bilbo. 229-301.
- LASA, M. 1982. *SEIE (Salleko Euskal Idazleen Elkarte)*, in: Jakin. Jakin, Donostia, 135-148. 24. zk.
- LASA, J.I. 1968. *Sobre la enseñanza en el País Vasco*. Auñamendi, San Sebastián.
- LATXAGA, J.M. de. 1978. *Eglise particulière et minorités ethniques*. Le Centurion. París.
- LATXAGA, J.M. 1979. *Minorités nationales et liturgie romaine. L'exemple de la liturgie en basque (197...)*. Le Centurión. París.
- LATXAGA, J.M. 1984. *Euskalerriko sinodia*. Pax. Lazkao.
- LEKUONA, M. *Euskararen Berri Onak*, in: ELKAR-LANEAN: Kardaberaz Aitari Omenaldia. Kardaberaz Bazkuna. Donostia, 81-96.
- LEKUONA, M. 1978. *Idaz-lan guztiak*. Kardaberaz. Vitoria.
- LEZAUN, J. 1978. *Iglesia salvadora u opresora...en referencia al euskera y la cultura vasca (en Navarra)*, in: Jaunaren Deia. Beneditarak. Lazkao, 12-14.
- LIPUZCOA, M. 1973. *La Iglesia como problema en el País Vasco*. Ekin. Buenos Aires.
- MADARIAGA, A. *Zer egin gure komentuetan Euskera biziri indarra emoteko*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación Franciscana en Euskera. E.F.A. Arantzazu, 262-264.
- MADARIAGA, B. 1935. *Nuestros Estudios*, in: Homenaje a la Seráfica Provincia de Cantabria. Imprenta de Arantzazu. Oñati, 68-101.
- MADARIAGA, A. 1935. *Escritores en Euskera*, in: Homenaje a la Seráfica Provincial de Cantabria. Imprenta de Arantzazu. Oñati, 168-179.
- MENDEZ, J.; LARRAURI, J.M. 1974. *Nota sobre el Euskera*, in: Boletín diocesano de Pamplona y Tudela. septiembre 1974. Iruñea.
- MENDIA, B. 1935. *Nuestro profesorado con título y premiados en certámenes*, in: Homenaje a la Seráfica Provincia de Cantabria. Imprenta de Arantzazu. Oñati, 138-145.
- MENDIZABAL, F. 1960. *El problema de la enseñanza del euskera en nuestra carrera*,

- in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación en Euskera. E.F.A. Arantzazu, 299-303.
- MONREAL CIA, G. 1978^a. *Elizaren praxia Euskarari buruz*, in: Jaunaren Deia. beneditarrak. Lazkao, 30-39.
- MONREAL, G.; RICA, M. 1978^b. *Euskarari eragiten dioten faktore politiko-administratiboak*, in: EUSKALTZAINDIA (Ed.): Euskararen Liburu Zuria. Bilbo, 335-382.
- MUJICA, J.M. 1978. *Eliza eta euskararen aldeko borroka*, in: Jaunaren Deia. beneditarrak. Lazkao, 8-29.
- NARBAITZ, P. 1966. *Gure elizetan bi mintzaira*, in: Gure Herria. 177-190. XXXVIII.
- OMAEHEVARRIA, L. 1960. *Razones y motivos que nos deben animar a trabajar por el euskera*. in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación Franciscana en Euskera. E.F.A. Arantzazu, 221-228.
- ONAINDIA, S. *Eliz gizonak euskal literaturan*, in: ELKAR-LANEAN: Kardaberaz Aitari Omenaldia. Kardaberaz Bazkuna. Donostia, 97-134.
- OSA, A. 1972. *Ikastola eta erlijioa*, in: Gure Ikastola. Jakin, Oñati, 185-201.
- OTAEGI, J. 1978. *Loiolako euskal erlijioaren Batzarreak Euskarari eragiten*, in: Jaunaren Deia. Beneditarrak. Lazkao, 60-73.
- REMENTERIA, J.M. *Euskal 'Kristau Ikasbideen' historia laburra*, in: Kristau Bidea. Jakin, Oñati, XVII-XXIV.
- SAGARNA, A. 1984. *Euskara XVIII. mendean*, in: Eusko Ikaskuntza (Separata). Eusko Ikaskuntza. Donostia.
- SAINT-PIERRE. 1951. *Le Basque dans les actes publics*, in: Gure Herria. Baiona.
- SATRUSTEGUI, J.M. 1972. *Nafarroako ikastolen jokabidea*, in: Gure ikastola. Jakin, Oñati, 29-38.
- TELLECHEA IDÍGORAS, 1971. *Cardaveraz, Larramendi, Mendiburu*, in: ELKAR-LANEAN: Kardaberaz Aitari Omenaldia. Kardaberaz Bazkuna. Donostia, 73-80.
- TORREALDAI, J.M. 1982. *Euskararen zapalkuntza*, in: Jain. Jakin, Donostia, 6-73. 24. zk.
- URIBARREN, P. *Karmeldarrak eta euskal-literatura (argitaragabea)*, (s.d.)
- URKIDI, T. 1977. *El euskera y la iglesia según el P. Gotzon Urrutia, M.B.S.*, in: Lekunatar Manuel Jaunaren Omenez. Vitoria, 321-343.
- URRUTIA. 1923. *El euskera y la Iglesia*, in: Tercer Congreso de Estudios Vascos. Eusko Ikaskuntza. Donostia, 96-100.
- VARIOS. 1935. Homenaje a la Seráfica Provincia de Cantabria en el Septuagésimo quinto año de su Restauración. Imprenta de Arantzazu. Oñati.
- VARIOS. 1960. Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación Franciscana en Euskera. E.F.A. Arantzazu.
- VARIOS. 1972. *Gure ikastola*. Jakin, Oñati.
- VARIOS. 1978. *Problemática Vasca*, in: Herria-Eliza, 2.000, Iglesia-Pueblo. Bilbo.
- XX. 1928. *Dos prelados vascófilos. Don Mateo Múgica. Don José Equino*, in: Euskalerrriaren Alde. Donostia, 229, XVIII,
- ZABALA, C. 1960. *La Tercera Orden y el euskera*, in: Cantabria Franciscana: Congreso de Literatura y Predicación en Euskera. E.F.A. Oñati, 272-277.
- ZAMARRIPA, P. 1903. *La Iglesia y el euskera*. Vitoria.